

ΤΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΙΚΗΣ ΣΩΜΑΤΕΜΠΟΡΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΥΝΔΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΟΡΝΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΑΡΑΝΟΜΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ

Ελένη Καραγεωργίου¹

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιδιώκει να αναδείξει τη συνθετικότητα του φαινομένου της διεθνικής σωματεμπορίας, μέσω της περιγραφής της σύνδεσής του με τα συναφή ζητήματα της πορνείας και της παράνομης μετανάστευσης. Σκοπός του άρθρου είναι να καταδείξει τον τρόπο με τον οποίο η ρητορική γύρω από αυτό το θέμα οδηγεί στην υιοθέτηση συγκεκριμένων μοντέλων αντιμετώπισης, με διαφορετικές επιπτώσεις για τα θύματα. Η οικονομική κρίση στην Ελλάδα και η όξυνση της εθνικιστικής ρητορικής καλλιεργούν τις συνθήκες για την υποβάθμιση της έκτασης του φαινομένου και την ταύτισή του με εκείνων της πορνείας και της παράνομης μετανάστευσης.

Λέξεις Κλειδιά: Διεθνική σωματεμπορία, πορνεία, παράνομη μετανάστευση, μοντέλα αντιμετώπισης, οικονομική κρίση

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια το πεδίο μελέτης των θεμάτων παράνομης διακίνησης και εκμετάλλευσης ανθρώπων χαρακτηρίζεται από αυξανόμενους ρυθμούς ανάπτυξης. Η ανάπτυξη αυτού του πεδίου, τόσο στον ελληνικό όσο και στο διεθνή χώρο, συνδέεται με την αύξηση του φαινομένου της διεθνικής σωματεμπορίας (trafficking) και την επακόλουθη ανάπτυξη γόνιμων προβληματισμών για το ζήτημα.

Η μελέτη της διεθνικής σωματεμπορίας παρουσιάζει δυσκολίες που απορρέουν από μια σειρά παραγόντων, μεταξύ των οποίων είναι η συνθετικότητα του φαινομένου, η στενή σύνδεσή του με άλλα συναφή ζητήματα, όπως η πορνεία, η αναγκαστική εργασία και η παράνομη μετανάστευση, αλλά και (κυρίως) από τη δεδομένη δυσκολία στην προσέγγιση και καταγραφή μιας κατεξοχόν παράνομης δραστηριότητας, που όμως φαίνεται ότι λειτουργεί υπό τη μορφή καλά καμουφλαρισμένων, αόρατων δικτύων εξαπλωμένων σε όλη την παγκόσμια κοινότητα.

1. Κοινωνική και Κλινική Ψυχολόγος, κάτοχος Μεταπτυχιακού Δίπλωματος Κοινωνικής και Κλινικής Ψυχολογίας- Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και Μεταπτυχιακού Διπλώματος Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας- Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Το παρόν άρθρο έχει ως στόχο την περιγραφή του φαινομένου της διεθνικής σωματεμπορίας και την ανάδειξη της σύνδεσής του με τα συναφή φαινόμενα της πορνείας και της παράνομης μετανάστευσης. Σε αυτό το πλαίσιο παρουσιάζονται επίσης τα διαφορετικά μοντέλα αντιμετώπισης της διεθνικής σωματεμπορίας που εφαρμόζονται διεθνώς, με στόχο την κατάδειξη του τρόπου με τον οποίο εγείρουν διαφορετικές πολιτικές ευθύνες και την ανάγκη λήψης διαφορετικών μέτρων αντιμετώπισης σε εθνικό και διακρατικό επίπεδο. Η συζήτηση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στις μέρες μας, αφού οι ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτικές συνδηλώσεις που ακολουθούν τη ρητορική γύρω από το ζήτημα της παράνομης μετανάστευσης και της διεθνικής σωματεμπορίας στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης οδηγούν στη λήψη μέτρων αντιμετώπισης με ιδιαίτερα αρνητικές επιπτώσεις για τα θύματα.

Ορισμός του φαινομένου

Η διεθνική σωματεμπορία αναγνωρίζεται ότι περιλαμβάνει τρία βασικά στάδια: α) τη στρατολόγηση (π.χ. απαγωγή, ολική ή μερική εξαπάτηση, «υποδούλωση»/ δέσμευση λόγω χρεών), β) τη μεταφορά από τη χώρα προέλευσης στη χώρα προορισμού (π.χ. με πλοίο, τρένο, αεροσκάφος, οδικώς και πεζή, ταξί, αυτοκίνητα, φορτηγά, απροκάλυπτα ή κρυφά) και γ) την εμπορευματική ή οικονομική/σεξουαλική εκμετάλλευση. Το κυρίαρχο σχήμα περιγραφής της διαδικασίας περιλαμβάνει τη χώρα προέλευσης, τη χώρα διαμετακόμισης και τη χώρα υποδοχής, όπου και εμφανίζονται κακομεταχείριση, κατακράτηση των ταξιδιωτικών εγγράφων και των εγγράφων ταυτότητας, περιορισμός/κράτηση και συνεχής επιτήρηση μέσα σε οίκους ανοχής ή σε άλλους χώρους, συνεχής αλλαγή τόπου, απειλές, εκφοβισμοί κ.ο.κ. (Λάζος, 2003).

Το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου των Ηνωμένων Εθνών για την *Αποτροπή, την Καταστολή και την Τιμωρία της Παράνομης Διακίνησης Προσώπων με Σκοπό τη Σεξουαλική και Οικονομική Εκμετάλλευση, ιδιαίτερα των Γυναικών και των Παιδιών*, το οποίο συμπληρώνει τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών Ενάντια στο Διεθνικό Οργανωμένο Έγκλημα δίνει τον εξής ορισμό για τη διεθνική σωματεμπορία:

«Με την “Παράνομη Διακίνηση Προσώπων με Σκοπό τη Σεξουαλική-Οικονομική Εκμετάλλευση” θα εννοείται η στρατολόγηση, η μεταφορά, η μετακίνηση, η εγκατάσταση (στέγαση, μέριμνα για τη συνέχιση της παραμονής) ή η παραλαβή προσώπων, μέσω της απειλής ή της χρήσης βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, της απαγωγής, του δόλου, της εξαπάτησης, της κατάχρησης της δύναμης, της κατάχρησης μιας ευάλωτης ή τρωπής θέσης, της προσφοράς ή της αποδοχής οικονομικού ή άλλου οφέλους για την επίτευξη της σύμφωνης γνώμης ενός προσώπου το οποίο ασκεί έλεγχο ή εξουσία επί άλλου προσώπου για το σκοπό της εκμετάλλευσης. Η εκμετάλλευση θα περιλαμβάνει κατ’ ελάχιστο: την εκμετάλλευση της πορνείας των άλλων ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, την εξαναγκαστική εργασία ή παρο-

κή υπηρεσιών, τη διαμόρφωση συνθηκών σκλαβιάς ή παρόμοιων με αυτή πρακτικών, τη διαμόρφωση συνθηκών δουλείας (δεσμευτικής παροχής υπηρεσιών) ή τη λήψη σωματικών οργάνων» (United Nations, 2000:2).

Τρία σημεία αποτελούν τις κύριες συνιστώσες του συγκεκριμένου ορισμού: α) οι παράνομες πράξεις (αυτές δηλαδή της στρατολόγησης, μεταφοράς, απόκρυψης ή αποδοχής προσώπων), β) τα μέσα που χρησιμοποιούνται για τη διάπραξη αυτών των ενεργειών και γ) οι μορφές της εκμετάλλευσης.

Ο παραπάνω ορισμός, καθώς αποτελεί μια πρώτη σφαιρική περιγραφή του trafficking σε διεθνές επίπεδο, μπορεί να συγκροτήσει μια κοινή βάση για την πρόληψη και καταπολέμηση της διεθνικής σωματεμπορίας. Παρόλα αυτά, δεν συνιστά έναν εξαντλητικό ορισμό. Σύμφωνα με την Παπαγιαννοπούλου (2007), ο συγκεκριμένος ορισμός έχει περιορισμένη σκοπιά, καθώς δίνει έμφαση μόνο στις πράξεις που έχουν διεθνικό χαρακτήρα και εμπλέκουν οργανωμένα εγκληματικά δίκτυα. Αρκετές φορές, ωστόσο, η εμπορία ανθρώπων γίνεται εντός των συνόρων μιας χώρας και από μεμονωμένα άτομα, που δεν αποτελούν μέρος μιας οργανωμένης εγκληματικής ομάδας (εμπορία μικρής επιχειρησιακής κλίμακας), με αποτέλεσμα η έκταση του φαινομένου να υποτιμάται.

Σύνδεση με άλλες συναφείς έννοιες και ο προβληματισμός γύρω από αυτές

Γενικά ο εννοιολογικός προσδιορισμός της διεθνικής σωματεμπορίας αποτελεί μια πολύπλοκη και σχετικά δύσκολη διαδικασία, καθώς συνδέεται στενά και συχνά συγχέεται με άλλες συναφείς έννοιες, όπως η πορνεία και η παράνομη μετανάστευση.

α. Διεθνική σωματεμπορία και πορνεία

Η διεθνική σωματεμπορία, όπως έχει ήδη αναφερθεί, έχει ως σκοπό την εκμετάλλευση προσώπων και μπορεί να λαμβάνει διαφορετικές μορφές. Σε πολλές περιπτώσεις δε, φαίνεται ότι τα διακινούμενα πρόσωπα είναι γυναίκες και ανήλικα κορίτσια.

Ο Διεθνής Οργανισμός Μετανάστευσης (International Organization for Migration (IOM)) το 2002 ανέφερε ότι 700.000–2.000.000 γυναίκες και παιδιά διακινούνται κάθε χρόνο σε παγκόσμιο επίπεδο από τα δίκτυα εμπορίας ανθρώπων δια μέσου διεθνών συνόρων – χωρίς να περιλαμβάνεται η διακίνηση εντός συνόρων (π.χ. σε χώρες όπως η Κίνα και η Ινδία).

Παραδοσιακές χώρες προέλευσης διακινούμενων γυναικών είναι ιδίως η Αλβανία, το Αφγανιστάν, το Βιετνάμ, η Βιρμανία, η Βουλγαρία, η Ινδία, η Ινδονησία, η Καμπότζη, η Κίνα, η Κολομβία, το Κόσσοβο, η Κροατία, η Λετονία, η Λευκορωσία, η Λιθουανία, το Μεξικό, το Μυανμάρ, το Μπανγκλαντές, το Νεπάλ, η Ουγγαρία, η Ουκρανία, το Πακιστάν, η Πολωνία, η Ρουμανία, η Ρωσία, η Σλοβακία, η Ταϊλάνδη, η Τζαμάικα, οι Φιλιππίνες κ.λπ. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, αυξάνονται

σημαντικά τα κύματα των γυναικών που διακινούνται στην Ευρώπη από χώρες της κεντρικής και βόρειας Αφρικής (Fayemi, 2009)

Χώρες προορισμού αποτελούν η Αγγλία, η Αυστρία, η Αυστραλία, το Βέλγιο, η Γερμανία, η Γιουγκοσλαβία, η Ελβετία, η Ελλάδα, οι Η.Π.Α., τα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα, η Ιαπωνία, η Ινδία, η Ισπανία, το Ισραήλ, η Ιταλία, ο Καναδάς, η Κίνα, η Κύπρος, η Μαλαισία, το Ντουμπάι, η Ολλανδία, το Πακιστάν, η Πολωνία, η Σαουδική Αραβία, η Ταϊβάν, η Ταϊλάνδη, η Τουρκία.

Από πηγές υποστηρίζεται ότι σε αρκετές περιπτώσεις η διακίνηση των γυναικών και των ανήλικων κοριτσιών συνδέεται κατεξοχήν με την πορνεία και άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης. Για παράδειγμα, μια σχετικά πρόσφατη έρευνα (Hajdinjak, 2002) καταδεικνύει ότι πάνω από 80% των διακινούμενων γυναικών από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη καταλήγουν να εργάζονται ως πόρνες, ενώ ένα ποσοστό της τάξης του 10% παρέχει άλλες σεξουαλικές υπηρεσίες.

Σύμφωνα και με την Τριτάκη (2006:148), ο συνδυασμός, ισχνού θεσμικού πλαισίου, φτώχειας, αυξημένης ανεργίας και κοινωνικής περιθωριοποίησης της γυναίκας απομυθοποιεί την παράνομη διάβαση των συνόρων ως μια διέξοδο μετανάστευσης προς τη Δύση, ενώ πολιτική ασάθεια και εμπόλεμες καταστάσεις έχουν μετατρέψει και εξακολουθούν να μετατρέπουν ουδέτερους στο παρελθόν τόπους σε τεράστιες «πορνικές αγορές».

Η πορνεία, ωστόσο, αποτελεί ένα ζήτημα που έχει εγείρει και συνεχίζει να συγκεντρώνει διστάμενες και ιδιαίτερα ισχυρές απόψεις. Το Πρωτόκολλο του 2000 για την *Αποτροπή, την Καταστολή και την Τιμωρία της Παράνομης Διακίνησης Προσώπων* παρουσιάζει σύμφωνα με την Παπατσιότσου (2008) μια χαρακτηριστική ασάφεια, αναφορικά με το ζήτημα του προσδιορισμού της πορνείας στην απόπειρα ορισμού της εκμετάλλευσης στα πλαίσια της διεθνικής σωματεμπορίας, που αντανάκλα τη διαφορετική τοποθέτηση οργανώσεων, φορέων και οργανισμών πάνω στο κρίσιμο ερώτημα αν η πορνεία συνιστά πάντοτε μια μορφή σεξουαλικής εκμετάλλευσης ή αν μπορεί να ιδωθεί ως εργασία.

Η Lazaridis (2001) τονίζει σε αυτό το πλαίσιο, ότι οι μετανάστριες γυναίκες που έχουν εμπλακεί στην πορνεία βιώνουν σε μεγάλο βαθμό βία και άλλες ακραίες μορφές εκμετάλλευσης από τους σωματέμπορους. Ωστόσο, καθώς δεν τους αναγνωρίζονται βασικά ανθρώπινα δικαιώματα από το κράτος, που κυρίως τις διώκει, δημιουργούνται επιπλέον τέτοιες συνθήκες που τις καθιστούν απόλυτα εξαρτημένες και παγιδευμένες.

Στην άλλη πλευρά, φεμινίστριες και εκπρόσωποι του διεθνούς κινήματος για τα δικαιώματα των εργατριών του σεξ υποστηρίζουν ότι δεν είναι όλες οι εργάτριες του σεξ που διασχίζουν τα σύνορα θύματα αναγκαστικής πορνείας, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις πρόκειται για γυναίκες που μεταναστεύουν σε αναζήτηση καλύτερης τύχης εξαιτίας οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών (Παπατσιότσου, οπ.π.).

Όπως η Walkowitz (1996:295) αναφέρει χαρακτηριστικά, σε μια συγκριτική ανάλυση μεταξύ των φεμινιστικών εκστρατειών του δέκατου ένατου αιώνα ενάντια στην πορνεία και τη διαφθορά και των σύγχρονων εκστρατειών ενάντια στην πορνογραφία, οι πόρνες δεν είναι μονάχα τα παθητικά θύματα απρόσωπων οικονομικών και κοινωνικών δυνάμεων, αλλά ενεργά ιστορικά υποκείμενα που διαμορφώνουν τη δική τους ιστορία, ακόμη και υπό αντίξοες συνθήκες.

Σύμφωνα και με την Bindman (1998) η πορνεία θα πρέπει να αναγνωριστεί ως μια μορφή απασχόλησης που μπορεί να υπόκειται σε εκμεταλλευτικές πρακτικές, όπως και άλλες μορφές απασχόλησης. Οι εργάτριες του σεξ επομένως θα πρέπει να περιλαμβάνονται και να προστατεύονται με τους ίδιους όρους που αφορούν στην προστασία όλων των εργατών και εργατριών από την εκμετάλλευση και τη διάκριση λόγω φύλου.

Η Augustin (2005:43) υποστηρίζει επιπλέον, σε αυτό το γόνιμο διάλογο, ότι το μεταναστευτικό πλαίσιο θα πρέπει να χρησιμοποιείται στην κατανόηση και ερμηνεία των μεταναστών που πωλούν σεξ, καθώς επιτρέπει μια μη ηθικολογική έρευνα που λαμβάνει υπόψιν διάφορες πτυχές της ζωής των ανθρώπων, τους τοποθετεί σε περιόδους όπου προσπαθούν για την προσωπική τους ανάπτυξη, κάνουν επιλογές και αναλαμβάνουν ρίσκα και δεν τους αναγκάζει να αυτοπροσδιοριστούν ούτε ως εργάτες του σεξ ούτε ως θύματα.

β. Διεθνική σωματεμπορία, παράνομη μετανάστευση και φύλο

Η σχέση της διεθνικής σωματεμπορίας με τη μετανάστευση είναι στενή, καθώς η παράνομη διακίνηση είναι επίσης μια μορφή μετακίνησης. Η μεταξύ των δύο εννοιών διαφορά έγκειται στα στοιχεία της στρατολόγησης, του δόλου και της μακρόχρονης εκμετάλλευσης που χαρακτηρίζουν τη διεθνική σωματεμπορία. Σε αυτή την περίπτωση, δηλαδή, η πρόθεση του διακινητή είναι να εκμεταλλευτεί τον μετανάστη, οπότε τον στρατολογεί με δόλο και επιδιώκει την εκμετάλλευση του και μετά την είσοδό του σε μια άλλη χώρα, στο πλαίσιο μιας μακρόχρονης εκμεταλλευτικής και καταναγκαστικής σχέσης. Κατά τη μετανάστευση, αντιθέτως, στις περισσότερες περιπτώσεις, η σχέση του λαθρεμπόρου με τον μετανάστη ξεκινά με πρωτοβουλία του μετανάστη και τελειώνει από τη στιγμή που έχει επιτευχθεί η παράνομη είσοδος στη χώρα προορισμού.

Εν τούτοις, το λαθρεμπόριο μεταναστών εύκολα μπορεί να μετατραπεί σε παράνομη διακίνηση ατόμων με σκοπό την οικονομική/ σεξουαλική εκμετάλλευση, καθώς οι απαγορευτικές και κατασταλτικές πολιτικές των κυβερνήσεων θέτουν τους μετανάστες σε μια κατάσταση που είναι είτε απροστάτευτοι είτε μερικώς προστατευόμενοι από το νόμο. Επομένως, όσοι δεν μπορούν να μεταναστεύσουν νόμιμα ή δεν έχουν την οικονομική δυνατότητα της πληρωμής της λαθραίας διέλευσης των συνόρων, μπορεί τελικά να καταλήξουν στα δίκτυα των δουλεμπόρων (Αντριάσεβιτς, 2007: 65)

Υπάρχει ωστόσο και η άλλη όψη του ίδιου ζητήματος. Ενώ η διεθνική σωματεμπορία και η παράνομη μετανάστευση ορίζονται από διεθνείς και εθνικές νομοθεσίες ως δύο διαφορετικά εγκλήματα (στη διεθνική σωματεμπορία προσβάλλεται το άτομο ενώ στη λαθρεμπορία μεταναστών η παραβίαση γίνεται ενάντια στο κράτος), οι κυβερνήσεις πολύ συχνά χρησιμοποιούν στατιστικά στοιχεία και μεμονωμένα περιστατικά διεθνικής σωματεμπορίας για να δικαιολογήσουν τον εντατικό έλεγχο των συνόρων, όχι για την αποτροπή της παράνομης σωματεμπορίας, αλλά για τον έλεγχο της παράνομης μετανάστευσης.

Σύμφωνα με τον Φουκώ (1978:38) ο Λόγος² για τη σεξουαλική συμπεριφορά του πληθυσμού, που γίνεται αντικείμενο ανάλυσης και στόχος για επέμβαση, αποτελεί μια στρατηγική άσκησης εξουσίας στην κοινωνία. Η μονοδιάστατη προβολή της μετανάστευσης και ιδιαίτερα της γυναικείας, επομένως ως ένα ζήτημα που αφορά ως επί το πλείστον θύματα των κυκλωμάτων διεθνούς σωματεμπορίας, υποβιβάζει τις γυναίκες ως πρόσωπα ικανά να διαχειρίζονται ελεύθερα τη ζωή τους και το σώμα τους και παραβλέπει πληθώρα άλλων παραγόντων που καθορίζουν τις μεταναστευτικές εμπειρίες των γυναικών. Σύμφωνα με τις Ramirez, Dominguais & Morais(2005) όλο και περισσότερες γυναίκες μεταναστεύουν μόνες τους, ως αρχηγοί οικογενειών και οικονομικά ενεργά υποκείμενα. Η νέα αυτή τάση έχει αποδοθεί διεθνώς με τον όρο «θηλυκοποίηση της μετανάστευσης» (Castles & Miller, 1998), που υποδηλώνει κυρίως την ποιοτική μεταβολή της γυναικείας μετανάστευσης, δηλαδή την αυξητική τάση συμμετοχής των γυναικών στα μεταναστευτικά ρεύματα ως αυτόνομων μεταναστών, παρά ως εξαρτημένων ατόμων. Μελέτες, που επικεντρώνονται στον καταμερισμό εργασίας κατά φύλο στις χώρες υποδοχής μεταναστών, καταδεικνύουν ως συνθέςτερους τομείς απασχόλησης των γυναικών αυτούς της έμμισθης οικιακής εργασίας, της παροχής υπηρεσιών και της βιομηχανίας του σεξ (Lutz, 2002; Ψημμένος & Σκαμνάκης, 2008)

Η σύγχυση της διεθνικής σωματεμπορίας με την παράνομη μετανάστευση, συνεπώς, υποστηρίζεται τελικά ότι μπορεί να υπηρετεί επικουρικά την κρατούσα τάση περιφρούρησης των συνόρων της Ευρώπης (Παπαγιαννοπούλου, ο.π.), που υπηρετείται επίσημα μέσω μιας σειράς μέτρων, όπως οι πολιτικές περί «τρίτων χωρών», τα κέντρα κράτησης και οι πρακτικές επαναπροώθησης (Alscher, 2005; Snyder, 2000). Επιπρόσθετα όμως, με τον τρόπο αυτό, αποπροσανατολίζεται η συζήτηση

2. Η θεωρία της κοινωνικής κατασκευής προϋποθέτει ότι θα πρέπει να πάρουμε στα σοβαρά τη γλώσσα – πιο γενικά θα λέγαμε, το Λόγο (discourse) - ως το βασικό μέσο της διαρκούς διαδικασίας κατασκευής και ανακατασκευής της πραγματικότητας. Σύμφωνα με τους Μπέργκερ και Λούκμαν (2003:85-94) η κοινωνική πραγματικότητα ως συλλογική κατασκευή επιβάλλεται τελικά επάνω στους κατασκευαστές της, δηλαδή επιβάλλεται επάνω στα επιμέρους υποκείμενα ως δύναμη εξωτερική, ως δομές και σχέσεις ιστορικά καθορισμένες οι οποίες διαμορφώνουν αλλά και περιορίζουν την ατομική δράση αποτελεί δηλαδή ταυτόχρονα όρο αλλά και όριο της δράσης των υποκειμένων.

γύρω από τα αίτια της εμφάνισης του φαινομένου της μετανάστευσης. Αν και θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ως προς το συγκεκριμένο ζήτημα, ότι μπορούν να αναζητηθούν τόσοι λόγοι, όσοι και τα υποκείμενα που μεταναστεύουν, σύγχρονες ολιστικές θεωρήσεις αναγνωρίζουν ως βασικότερη αιτία της μετανάστευσης τη διαφορά οικονομικής, πολιτικής (δημοκρατικής) και πολιτιστικής ανάπτυξης ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές μητροπόλεις και στις χώρες της “περιφέρειας” σ’ ένα αιώνα που χαρακτηρίστηκε από συνεχή διεθνοποίηση, τεχνολογικό εκσυγχρονισμό και διάδοση ιδεολογιών χειραφέτησης με αποτέλεσμα τις πολλαπλές κινητοποιήσεις των πληθυσμών (Χλέτσος και συν. 2005).

Η μονοδιάστατη θεώρηση του προβλήματος της λαθραίας μετανάστευσης με ένα τρόπο που επικεντρώνει σε παράνομα διεθνή κυκλώματα, επομένως, αίρει την πολιτική ευθύνη από τη Δύση για τις άνισες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες των χωρών προέλευσης. Παράλληλα, η ρητορική αυτή δημιουργεί τους «σωτήρες» του πρώτου κόσμου, που δικαιωματικά πλέον παρεμβαίνουν στις ζωές τρίτων και υψώνουν ακόμη πιο ψηλά σύνορα προστασίας της ευημερίας τους.

Μοντέλα αντιμετώπισης της διεθνικής σωματεμπορίας

Ανάλογα με τη θεώρηση του φαινομένου του trafficking υιοθετούνται και διαφορετικά μοντέλα που αποσκοπούν στην αντιμετώπισή και πρόληψή του.

Σύμφωνα με τον Morisson (2000), δύο είναι τα κυρίαρχα μοντέλα για την αντιμετώπιση της διεθνικής σωματεμπορίας. Αυτά είναι: (α) το μοντέλο του εγκλεισμού του δράστη-διακινητή που υιοθετείται από την Ε.Ε. και τις Η.Π.Α. και (β) το μοντέλο της προστασίας του θύματος που υιοθετείται από φορείς, όπως η Ύπατη Αρμοστεία των Ηνωμένων Εθνών για τους Πρόσφυγες και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις.

Το μοντέλο του εγκλεισμού του δράστη-διακινητή δίνει προτεραιότητα στην ενίσχυση νομοθετικών μηχανισμών προς αυτή την κατεύθυνση, ενώ ασχολείται δευτερευόντως με μέτρα προστασίας για τα θύματα και συνήθως προϋποθέτει για την παροχή αυτής της προστασίας την πρόθεση του θύματος να συνεργαστεί για την τιμωρία του διακινητή.

Το μοντέλο της προστασίας του θύματος από την άλλη θέτει ως πρωταρχικό στόχο την προστασία του θύματος και την αποσυνδέει από τη διάθεση ή την ικανότητα του θύματος να συνδράμει στην καταδίκη του διακινητή. Τα μέτρα που προτείνονται σε αυτό το πλαίσιο περιλαμβάνουν την παροχή ψυχολογικής στήριξης, νομικών και κοινωνικών υπηρεσιών, στέγης, προσωρινής εργασίας και ασύλου, στις περιπτώσεις που ο επαναπατρισμός θα έθετε σε κίνδυνο την ασφάλεια του θύματος. Το μοντέλο αυτό ενθαρρύνει την κατάθεση κατά των διακινητών με το να δημιουργεί ένα ασφαλές περιβάλλον μέσα στο οποίο τα άτομα μπορούν να ανακτήσουν τον έλεγχο της ζωής τους.

Ιδανικά ένα μοντέλο θα συνδύαζε τα καλύτερα στοιχεία των δύο προηγούμενων, ενώ είναι πολύ σημαντικό η κάθε περίπτωση να προσεγγίζεται εξατομικευμέ-

να ώστε να διερευνάται αν σε οποιοδήποτε στάδιο της σωματεμπορίας το ίδιο το άτομο δεν είχε έλεγχο στην πορεία του. Αυτό σημαίνει πως η προστασία θα έπρεπε να παρέχεται τόσο στο θύμα που εξαπατήθηκε ως προς την εργασία που θα έκανε στη χώρα προορισμού, αλλά και σε εκείνο που εξαναγκάστηκε, αλλά μετέπειτα παρέμεινε αυτοβούλως.

Τονίζεται επίσης ότι οι εκστρατείες καταπολέμησης της παράνομης διακίνησης και σωματεμπορίας μπορεί να έχουν ένα εξαιρετικά αρνητικό αποτέλεσμα, καθώς καθιστούν απλώς το ταξίδι των μεταναστών πολύ πιο ακριβό και επικίνδυνο. Αντιθέτως, έρευνες που έχουν επικεντρωθεί στις εμπειρίες και των ίδιων των προσώπων καταδεικνύουν ότι το αίτημα των ίδιων των γυναικών δεν είναι να σταματήσει η διεθνική σωματεμπορία, αλλά να πάψουν να είναι παράνομες, να μην κρατούνται από τις αρχές και να μπορούν να βγάζουν τα προς το ζην στη χώρα προορισμού τους (Sharma, 2005).

Είναι επομένως ιδιαίτερα σημαντική η διάκριση μεταξύ των φαινομένων της παράνομης μετανάστευσης και της διεθνικής σωματεμπορίας, αφού η σύγχυση μεταξύ των δύο εννοιών εξισώνει διαφορετικές καταστάσεις, οι οποίες βιώνονται διαφορετικά από τα ίδια τα πρόσωπα που διακινούνται, αλλά και εγείρουν διαφορετικές πολιτικές ευθύνες και την ανάγκη λήψης διαφορετικών μέτρων αντιμετώπισης σε διακρατικό επίπεδο.

Η διεθνική σωματεμπορία στην Ελλάδα της οικονομικής κρίσης

Οι πληροφορίες για τη διεθνική σωματεμπορία δεν κρίνονται ικανοποιητικές, καθώς αποτελούν ένα μείγμα επίσημων και ανεπίσημων στοιχείων, από διαφορετικές πηγές, περιπλεγμένων ακόμη περισσότερο από τη στενή σύνδεση του φαινομένου με εκείνα της μετανάστευσης, του οργανωμένου εγκλήματος, της βίας και της διαφθοράς.

Σύμφωνα με την Lazaridis (ο.π.) στην Ελλάδα παρατηρείται ότι η ροή μεταναστριών εργαζόμενων γυναικών χωρίς έγγραφα έχει αυξηθεί τα τελευταία χρόνια, παρά τους αυστηρότερους ελέγχους μετανάστευσης που τέθηκαν σε ισχύ από τις αρχές της δεκαετίας του '90 και τις μαζικές απελάσεις παράνομων μεταναστών που ακολούθησαν.

Η ίδια συγγραφέας υποστηρίζει ότι αν και οι αλλοδαπές γυναίκες που εργάζονται ως πόρνες είναι ορατές στο ευρύ κοινό, η διεθνική σωματεμπορία με σκοπό την πορνεία δεν καλύπτεται από επίσημα στατιστικά στοιχεία. Δυσκολίες στον υπολογισμό τους προκύπτουν επίσης από την υψηλή κινητικότητα των γυναικών που εμπλέκονται, το ιδιαίτερο νομικό καθεστώς, τη γεωγραφική τους διασπορά και την εποχικότητα του φαινομένου, ιδιαίτερα στα ελληνικά νησιά.

Το προφίλ της πορνείας έχει αλλάξει στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια. Τη δεκαετία του '80 οι περισσότερες γυναίκες που διακινούνταν με σκοπό την πορνεία και εργάζονταν ως πόρνες στην Ελλάδα προέρχονταν από την Ταϊλάνδη, τις Φι-

λιπίνες, την Αιθιοπία, την Ερυθραία και τη Σρι-Λάνκα. Υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι οι αριθμοί των παράνομα διακινούμενων γυναικών είχαν αυξηθεί κατά τη δεκαετία του '90 με την εισροή γυναικών από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Σύμφωνα με τον Λάζο (1996:17) το 1991 υπήρχαν περίπου 5500 Ελληνίδες πόρνες και περίπου 1500 μετανάστριες, ενώ το 1996 ο αριθμός των Ελληνίδων είχε μειωθεί στις περίπου 4300, ενώ ο αριθμός των αλλοδαπών γυναικών είχε αυξηθεί στις περίπου 6100. Η μαζική άφιξη των αλλοδαπών γυναικών είχε ως συνέπεια την αντικατάσταση της παραδοσιακής πορνείας που ασκούνταν από Ελληνίδες από ένα εκμοντερνισμένο σύστημα πορνείας που υπηρετείται από μια πολυεθνική ομάδα γυναικών, χωρίς δεσμούς επικοινωνίας μεταξύ τους. Αυτή η νέα μορφή πορνείας οδήγησε τις ντόπιες πόρνες εκτός της αγοράς, ενώ τοποθέτησε τις αλλοδαπές σε μια ιεραρχία στη βιομηχανία, ανάλογα με την εθνικότητά τους, τις σωματικές τους αναλογίες, τον τόπο που εργάζονται και τις υπηρεσίες που παρέχουν. Στα χαμηλότερα επίπεδα αυτής της ιεραρχίας βρίσκονταν γυναίκες οι οποίες βίωναν στο μεγαλύτερο βαθμό το σωματικό και ψυχολογικό εξευτελισμό (Lazaridis, ο.π.).

Οι συνθήκες της οικονομικής κρίσης, όπως διαμορφώνονται στην Ελλάδα τα τελευταία δύο χρόνια, φαίνεται ότι αναχαίτισαν εν μέρει μόνο τα μεταναστευτικά κύματα από τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Στην έκθεση του State Department (2012) για την παράνομη διακίνηση ανθρώπων αναφέρεται ότι η χώρα παραμένει στην Κατηγορία 2 (Tier 2)³ και αποτελεί τόπο διέλευσης και προορισμού γυναικών και παιδιών που διοχετεύονται στο εμπόριο λευκής σαρκός, ή ανδρών, γυναικών και παιδιών που προορίζονται για συνθήκες αναγκαστικής εργασίας.

Οι γυναίκες που διακινούνται στο εμπόριο λευκής σαρκός προέρχονται απ' την ανατολική Ευρώπη, αναφέρεται στην έκθεση, τα Βαλκάνια και όλο περισσότερο από την Ασία και την Αφρική. Θύματα του εμπορίου αναγκαστικής εργασίας που διακινούνται μέσω Ελλάδας είναι κυρίως από το Αφγανιστάν, την Αλβανία, το Μπαγκλαντές, την Ινδία, την Μολδαβία, το Πακιστάν και τη Ρουμανία.

Παρά τα στοιχεία που υπάρχουν για την έκταση του φαινομένου, σε συνδυασμό με τη σαφή αύξηση του αριθμού των παράνομα διακινούμενων μεταναστών στην επικράτεια⁴, στην ίδια έκθεση επισημαίνεται ότι η κυβέρνηση της Ελλάδας «δεν έχει συμμορφωθεί πλήρως με τις ελάχιστες προδιαγραφές για την εξάλειψη του φαινομένου της παράνομης διακίνησης ανθρώπων». Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν ούτε ο ανάλογος πολιτικός σχεδιασμός, ούτε οι μηχανισμοί που έχουν αναπτύξει οι κεντρικές ευ-

3. Οι κατηγορίες είναι τρεις σύμφωνα με την Πράξη Προστασίας Θυμάτων Παράνομης Διακίνησης του 2000.

4. Σύμφωνα με την εκτίμηση των ελληνικών αρχών, το 2011 διέμεναν στην Ελλάδα έως και ένα εκατομμύριο μετανάστες χωρίς έγγραφα. Πηγή: Ελληνική Αστυνομία, «Στατιστικά Στοιχεία Παράνομης Μετανάστευσης 2011». Ανακτήθηκε στις 19/08/2012 από τη διεύθυνση: http://www.astynomia.gr/images/stories//2012/photos1012/27012012-mi_nomimoi_ypik.jpg

ρωπαϊκές χώρες, προκειμένου να αναγνωρίζουν και να προστατεύουν τα θύματα.

Η πραγματικότητα αυτή γίνεται δε, εμφανής με δραματικό τρόπο καθώς η οικονομική κρίση βαθαίνει τα τελευταία χρόνια, όπου παράλληλα με την αύξηση της παρουσίας των μεταναστών παρατηρείται και μια έξαρση της εθνικιστικής ρητορικής.

Σε αυτό το ιδιαίτερα επιβαρυνμένο κλίμα, οι μετανάστες δαιμονοποιούνται, καθώς η αύξηση των κρουσμάτων εγκληματικότητας αποδίδεται στην αύξηση του αριθμού τους (Τσίγκανου, Λαμπράκη, Φατούρου & Χαϊνάς, 2010) και υιοθετούνται όλο και σκληρότερες πολιτικές μαζικών απελάσεων (Δημητριάδη & Τριανταφυλλίδου, 2009). Οργανώσεις όπως η Human Rights Watch στην έκθεσή της για το 2012 επισημαίνει ότι η Ελλάδα έχει καταστεί αφιλόξενη χώρα για τους μετανάστες και τους αιτούντες άσυλο, που κρατούνται υπό άθλιες συνθήκες, κινδυνεύουν να πέσουν θύματα ξενοφοβικής βίας, και πολλές φορές διαβιούν κάτω από τα όρια της ένδειας (Human Rights Watch, 2012).

Παράλληλα αναπτύσσεται από εκπροσώπους του κράτους και καλλιεργείται περαιτέρω από τα ΜΜΕ ένας Λόγος περί μιαιρότητας των μεταναστών που εκδίδονται⁵, με αποτέλεσμα την απευαισθητοποίηση απέναντι στα θύματα και την απουσία μηχανισμών αναγνώρισης και υποστήριξής τους.

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό, ότι η εμπορία ανθρώπων πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ουσιαστικής παρέμβασης από την πολιτεία, ειδικά σε μια εποχή που η οικονομική κρίση φαίνεται να τροφοδοτεί και να συνδέεται στενά με μια κρίση βαθιά ανθρωπιστική. Για την κατανόηση δε, της διεθνικής σωματεμπορίας, χρειάζεται η ένταξή της σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, το οποίο περιγράφει το περιεχόμενο, την έκταση και εμφάνιση του φαινομένου σε γεωγραφικά και πολιτισμικά όρια, καθώς και τις ιδεολογικές, πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνδηλώσεις του. Το πλαίσιο αυτό διαμορφώνεται και επηρεάζεται από: α) τους σύγχρονους όρους διαμόρφωσης της παγκοσμιοποίησης, η οποία δεν καταργεί τις διαφορές αλλά τις ανακατανέμει, β) τη σύνθετη διάταξη της μετανάστευσης, καθώς εκατομμύρια άνθρωποι, κάθε έτος, αλλάζουν χώρες με σκοπό την εύρεση εργασίας και την αναζήτηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, γ) την αύξηση και εξάπλωση του οργανωμένου εγκλήματος και των εγκληματικών δικτύων, δ) την ύπαρξη κοινωνικών, έμφυλων, φυλετικών διακρίσεων και ανισοτήτων και ε) τις συνθήκες που διαμορφώνει η παγκόσμια και εθνική οικονομική κρίση.

5. Χαρακτηρίζοντας τον αυξανόμενο πληθυσμό των μεταναστών χωρίς έγγραφα στο κέντρο της Αθήνας ως «ωρολογιακή βόμβα για τη δημόσια υγεία», τον Απρίλιο του 2011 οι τότε υπουργοί Προστασίας του Πολίτη Μιχάλης Χρυσοχοϊδης και Υγείας Ανδρέας Λοβέρδος κατέθεσαν στη Βουλή υγειονομική διάταξη, προκειμένου να επιτρέπεται η κράτηση μεταναστών και αιτούντων άσυλο για τους οποίους υπάρχει υποψία ότι αποτελούν κίνδυνο για τη δημόσια υγεία. Ανακτήθηκε στις 22/09/2012 από τη διεύθυνση: http://ansamed.ansa.it/ansamed/en/news/nations/greece/2012/04/02/visualizza_new.html_160444247.html

Συμπεράσματα

Το φαινόμενο της διεθνικής σωματεμπορίας συγκεντρώνει τα τελευταία χρόνια αυξημένο ενδιαφέρον σε επίπεδο όχι μόνο έρευνας, αλλά και πολιτικών αποφάσεων σε εθνικό και υπερεθνικό, διακρατικό επίπεδο.

Η συζήτηση, ωστόσο, γύρω από αυτό παρουσιάζει μια σειρά δυσκολιών, που οφείλονται όχι μόνο στο γεγονός ότι συνιστά μια παράνομη δραστηριότητα για την οποία είναι δύσκολο να συλλεχθούν ακριβή και επίσημα δεδομένα, αλλά και στην ασάφεια γύρω από τον ορισμό του, καθώς και στη δυσκολία διάκρισης από άλλες έννοιες, σενά συνδεδεμένες με τη σωματεμπορία, όπως η πορνεία και η παράνομη μετανάστευση.

Ο κυρίαρχος λόγος γύρω από τα φαινόμενα έχει τη δύναμη να διαμορφώνει πραγματικότητες και να εγκαθιστά ή να ενισχύει ήδη υπάρχουσες σχέσεις εξουσίας. Η διεθνική σωματεμπορία αποτελεί σε αυτό το πλαίσιο σκέψης ένα πολύ καλό παράδειγμα των τρόπων με τους οποίους ο δυτικός κόσμος διαφυλάσσει τα συμφέροντά του, αποκλείοντας με το πρόσχημα της δίωξης των κυκλωμάτων σωματεμπορίας τα κύματα των μεταναστών που επιζητούν ένα καλύτερο και περισσότερο ασφαλές μέλλον στην Ευρώπη, ενώ παράλληλα αποποιείται των ευθυνών για το χάσμα στο επίπεδο διαβίωσης μεταξύ του πρώτου και του λεγόμενου τρίτου κόσμου. Στην ελληνική πραγματικότητα η κατεύθυνση που παίρνει η συζήτηση γύρω από το μεταναστευτικό ζήτημα και οι συνακόλουθες πολιτικές που υιοθετούνται θολώνουν ακόμη περισσότερο το τοπίο, με αποτέλεσμα τα θύματα της διεθνικής σωματεμπορίας να μην αναγνωρίζονται ως τέτοια και να απουσιάζει ένας αποτελεσματικός μηχανισμός για τον εντοπισμό και την προστασία τους.

Η διεθνική σωματεμπορία φαίνεται να αποτελεί τελικά ένα φαινόμενο που εμφανίζεται στα περιθώρια που δημιουργούν άλλα, εξίσου σύνθετα φαινόμενα, αυτά της οικονομικής ανισότητας και εξαθλίωσης και του χαρακτηρισμού της επιθυμίας των ανθρώπων να ζήσουν με λιγότερο φόβο και περισσότερη αξιοπρέπεια ως «λαθραία». Η αντιμετώπισή του συνεπώς δεν μπορεί να καλυφθεί από μοντέλα που το χειρίζονται αποσπασματικά, αλλά μόνο μέσα από την υιοθέτηση ολοκληρωμένων πολιτικών για την καταπολέμηση της ανισότητας και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τόσο σε εθνικό επίπεδο όσο και στην παγκόσμια κοινότητα.

Βιβλιογραφία

- Alscher, S. (2005) *'Knocking at the doors of "Fortress Europe": Migration and Border Control in Southern Spain and Eastern Poland'*. The Centre for Comparative Immigration Studies. University of California, Working Paper 126.
- Αντριάσεβιτς, Ρ. (2007). Τράφικινγκ: Συζήτηση γύρω από μια έννοια. Η περίπτωση των ανατολικοευρωπαϊών γυναικών στην Ιταλία. Μτφρ. Μ.Ι. Παπαδήμα. *Θέσεις*, Τεύχος 98, σελ. 53-80.

- Augustin, L. (2005). Migrants in the Mistress's House: Other Voices in the "Trafficking" debate. *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, vol. 12 (1), pp. 96-117.
- Bindman, J. (1998). An International perspective on slavery in the sex industry in K. Kempadoo & J. Doezema, eds. *Global Sex Workers: Rights, Resistance, and Redefinition*. New York: Routledge.
- Castles, S. & Miller, M.J. (1998). *The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World*. New York: The Guilford Press.
- Δημητριάδη, Α. & Τριανταφυλίδου, Α. (2009). *Μελέτη σχετικά με προγράμματα και στρατηγικές της Ελλάδας για την προώθηση της υποστηριζόμενης επιστροφής και επανένταξης σε τρίτες χώρες*. Μελέτη για το Υπουργείο Εσωτερικών, Αποκέντρωσης και Ηλεκτρονικής Διακυβέρνησης, Γενική Διεύθυνση Μεταναστευτικής Πολιτικής και Κοινωνικής Ένταξης. Αθήνα: Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου.
- Fayemi, A. K. (2009). The challenges of prostitution and female trafficking in Africa: An African ethico-feminist perspective. *The Journal of Pan African Studies*, vol. 3 (1) pp. 200-213.
- Φουκώ, Μ. (1978). *Ιστορία της Σεξουαλικότητας. 1. Η δίψα της γνώσης*. Μετάφραση Ροζάκη Γκλόρυ. Αθήνα: Ράππα (1961).
- Hajdinjak, M. (2002). *Smuggling in Southeast Europe, CSD Reports 10*. Sofia: Center for the Study of Democracy.
- Human Rights Watch (2012). *Μίσος στους δρόμους. Η ξενοφοβική βία στην Ελλάδα*. Ημερομηνία ανάκτησης 12/09/2012 από http://www.hrw.org/sites/default/files/reports/greece0712gr_ForUpload.pdf
- Lazaridis, G. (2001). Trafficking and Prostitution: The growing exploitation of migrant women in Greece. *European Journal of Women's Studies*, vol.8, pp. 67-98.
- Λάζος Γρ. (σε συνεργασία με τη Μ. Ζάννη) (2003). *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*. Αθήνα: STOPNOW-ΚΕΔΕ. Ημερομηνία ανάκτησης 03/01/2012 από <http://www.stop-trafficking.org/TRAFFICKING%20GREECE%202002%20FINAL%20B.pdf>
- Lazos, G. (1996). "The Problem in Greece: A general review of the situation." *O agonas tis gynaekas*, vol. 63 (4), pp. 17-22.
- Lutz, H. (2002). At your service madam! The globalization of domestic service. *Feminist Review*, vol. 70 (1), pp. 89-104.
- Monzini, P. (2005). *Sex Traffic. Prostitution, Crime and Exploitation*. London & New York: Zed Books.
- Morrison, J. (2000). *The Policy Implications Arising from the Trafficking and Smuggling of Refugees into Europe*. Documentation of the European Conference "Children First and Foremost – Policies towards Separated Children in Europe". Stockholm: Save the Children.

- Μπέργκερ, Π. και Λούκμαν Τ. (2003). *Η Κοινωνική Κατασκευή της Πραγματικότητας*. Μτφρ. Κ. Αθανασίου. Αθήνα: Νήσος.
- Παπαγιαννοπούλου, Μ.Χ. (2007). *Το φαινόμενο της διεθνικής σωματεμπορίας στην Ελλάδα και διεθνώς*. Ημερομηνία ανάκτησης 04/01/2009 από diotima.wizcom.gr/ig_common/upload/TOFAINOMENOTOYTRAFFICKING.doc –.
- Παπασιότσου, Ε. (2008). *Το «Πρωτόκολλο για την Πρόληψη, Καταστολή και Τιμωρία της Διακίνησης Προσώπων, Ιδιαίτερα Γυναικών και Παιδιών» των Ηνωμένων Εθνών και η υποδοχή του από την Ελλάδα: μια έμφυλη ανάγνωση ενός νομοθετικού κειμένου*. Ανέκδοτη μεταπτυχιακή διπλωματική διατριβή. Πανεπιστήμιο Αιγαίου: Μυτιλήνη
- Ψημμένος Ι. και Σκαμνάκης Χ., (2008). *Οικιακή Εργασία των Μεταναστριών και Κοινωνική Προστασία*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Ramirez, C., Dominguais M.G. & Morais, J.M. (2005). *Crossing Borders: Remittances, Gender and Development*. Santo Domingo: INSTRAW.
- Sharma, N. (2005). Anti-trafficking rhetoric and the making of a global apartheid. *NWSA Journal*, vol. 17(3), pp. 88-111.
- Snyder, T. (2000). Conclusion: The wall around the West, in P. Andreas and T. Snyder (eds). *The Wall around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*. Lanham: Rowman and Littlefield
- Τριτάκη, Π. (2006). Ειρηνευτικές δυνάμεις και διεθνική σωματεμπορία: Προσφορά και ζήτηση στο μεταπολεμικό Κοσσυφοπέδιο. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Τεύχος 119, σελ. 147-174.
- Τσίγκανου, Ι., Λαμπράκη, Ι., Φατούρου, Ι., & Χαϊνάς, Ε. (2010). *Μετανάστευση και Εγκληματικότητα. Μύθοι και Πραγματικότητα*. Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Τσίγκανου, Ι., Τζωρτζοπούλου Μ., & Ζαραφωνίτου, Χ. (2001). *Φύλο και Κοινωνικά Αποκλεισμένες Ομάδες: Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- United Nations (2000). *The Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the Convention Against Transnational Organized Crime*. United Nations Convention Against Transnational Organized Crime (advance copy).
- U.S. Department of State. Office to Monitor and Combat Trafficking in Persons. *Trafficking in Persons Report 2012*. Ημερομηνία ανάκτησης 24/09/2012 από <http://www.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2012/192367.htm>
- Walkowitz, J. (1996). The politics of Prostitution. In S. Jackson & S. Scott (eds) *Feminism and Sexuality*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Χλέτσος, Μ., και συν. (2005). *Οικονομικές Διαστάσεις της Μετανάστευσης: Επιπτώσεις στον Αγροτικό Τομέα*. Αθήνα: Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής.